

Калчакеев К.Б.

КӨКӨТӨЙДҮН АШЫ – ЧЫРДЫН БАШЫ

Калчакеев К.Б.

ПОМИНКА КОКОТАЯ – НАЧАЛО КОНФЛИКТА

К.В. Kalchakeev

THE FUNERAL KOKOTA – THE BEGINNING OF THE CONFLICT

УДК: 82-131

“Манас” эпосунун варианттарындагы “Көкөтөйдүн ашы” бөлүмү сюжеттик окуяларды чыңалышын шарттап, “Чоң Казат” кандуу кармаштын жаралышына түзөт Көкөтөйдүн керээзи – кыргыздын элдик каада-салттарынын классикалык үлгүсү экени көпчүлүк варианттарда даңазалуу манасчыларды сыйкырдуу сыпаттоолору аркылуу калын кыргыздын жүрөгүнөн орун алды.

Негизги сөздөр: эпос, манасчы, классикалык үлгү, даңазалуу манасчылар, байыркы.

Раздел “Кокотайдын ашы” в вариантах манасчи эпоса “Манас” обуславливает напряженность развития сюжета эпоса. “Большой поход” в эпосе создает предпосылки для возникновения кровавых битв. Назедание Кокотая – классический образец народных традиции и обычаев кыргызов, и этот фактор посредством чудных описаний славных манасчи занимал место в сердце каждого кыргыза.

Ключевые слова: эпос, манасчи, классический образец, славные манасчи, древний.

The part “Foneral of Kokotai” in version of the epic “Manas” causes the Tension of the story of the epic. “Great hike” in the epic creates the preconditions for the emergence of bloody battles. Edification of Kokotai – is a classic example of national traditions and customs of Kyrgyz people and this factor, by the wonderful description of the glorious manaschy, has taken place in the heart of every Kyrgyz.

Key words: epic, famous, classic example, nice to the famous, ancient.

«Манас» эпосунун варианттарында, «Көкөтөйдүн ашы» негизи биз белгилегендей олуттуу бөлүм. Себеби көпчүлүк варианттарда туруктуу салттык мотив катары мүнөздөлөт. Сагынбай Орозбаковдун вариантында бул бөлүм Көкөтөйдүн керээзи аркылуу башталат: «амалым жеткен окшоду, аманат жанды копшоду, балам жаш калды, малым бош калды, амбар толгон алтын калды, Айымкүлдөй катын калды Атпай кыргыз калкым калды» [С.О. Манас, 3-китеп, Ф. Кыргызстан 1981, 7-б] Көкөтөй кандын керээзи, «Манас» эпосундагы эң байыркы учурдун, сюжеттин жүрүшүнө камтып калган эпизодко жатат. Ал эпизоддогу манасчынын баяндосундагы стилистикасын карап көрөлү. Бул ыр-саптар байыркы ташка чегип жазылган руникалык жазуулардын, көз жумган баатырлардын кагандардын мүрзөсүнө жазылып, эстелик катары берилген кыргыз эпосунун стилистикасындагы өзүнчө бир импровизациясы, варианты катары сезим калтырат. Мисалы Таластан табылган руника менен ташка чегилген эстеликте Чур деген баатырдын өзүнүн сөзү менен

берилген текстте «Силерден отуз огланым (бул дүйнөдөн) байлыктан тапкан пайдадан ажырадым, силерден менин ишеничтүү жакындарым Чур уулу ажырадым, менин катыным жесир калды» [С.Е. Малов памятники древнетюркской письменности. М.Л, 1951, 33-б.] – деп берилгенин көрөбүз. Көрүнүп тургандай, байыркы стилистикалык өлчөм туруктуу катары эпосто сакталуу менен бир аз вариацияланып берилет.

«Керээз каада-салт ырларынын орчундуу бир түрү, ал элдик оозеки поэзияда, эпостук чыгармаларда орун алган, «Манас» эпосундагы Көкөтөйдүн керээзи классикалык үлгүлөрдөн деп ишенимдүү айтсак болот. Анткени дал ошол керээздин негизинде чакырылган чоң аш, чоң окуялардын башталышына, кыргыз менен кытайдын ортосундагы трагедиялуу кагылуушуларга алып келет. Ошентип керээзде бул жарык дүйнөдөн өтүп бараткан каармандын (баатырдын) акыркы тилеги, өмүрүнүн акыркы ой санаасы айтылат» – деп залкар окумуштуу Кеңешбек Асаналиевдин керээзге берилген аныктамасынан артык баа жок деп кесе айтууга негиз бар. [Р. Кыдырбаева, К. Асаналиев, «Кыргыз адабий илиминин терминдер сөздүгү». Бишкек, 2004 218-б.]

Керээз эпикалык сюжеттин тутумунда өзүнө тиешелүү көркөмдүк кызмат аткаары ушул эпизоддо кеңири окуялар менен «Манас» эпосунун композициясында көрүнүктүү орунду ээлейт. Андыктан, С.Орозбаковдун вариантындагы «Көкөтөйдүн ашы» бөлүмү негизинен төмөндөгүдөй бөлүмдөрдүн тизмегинен турат:

1. Көкөтөйдүн керээзи.
2. Бокмурун элге кабар жибергени, Көкөтөйдү койгону.
3. Бокмурун Көкөтөйгө аш берүү үчүн элди чогултуп кеңеш кылганы.
4. Бокмурун Мааникерди мингизип, Айдарга эл чакырттырганы.
5. Көкөтөйдүн ашына эл келип түшкөнү.
6. Коңурбай Бокмурундан Мааникерди өкүм менен сураганы.
7. Байгени элге угузганы, аттарды чубатууга салганы.
8. Жамбы атылганы.
9. Кошой менен Жолойдун күрөшкөнү. Жолойду Кошойдун жыкканы.
10. Манас менен Коңурбайдын сайышы.
11. Эр эңишкени.
12. Чапкан аттардын келгени.

13. Кытай – калмак байгеге зордук кылып, уруш болгону.

[С. Орозбаков. Ф. Кыргызстан 1981, 273-бет].

Ал эми Саякбай Каралаевдин вариантындагы «Көкөтөйдүн ашы» бөлүмү аталган тема менен берилип, Сагынбай Орозбаковдун вариантындагы «Көкөтөйдүн ашынын» негизги мотивдери жалпылыктарга, окшоштуктарга ээ. Андыктан «Манас» эпосундагы «Көкөтөйдүн ашынын» негизги мотивдеринен, Керээз – эпостогу кармандардын иш-аракеттеринин ойдогудай аткарылышынын жанданышына түрткү берген психологиялык жагдай. Көкөтөй хан карыгандыгына карабай ооруп, өлүмгө башын байлаган адам эмес, ал өз элинин биримдигин, келечегин ойлогон каарман.

Саякбайдагы бул эпизод «Семетей» бөлүмүндө берилип, төмөнкү окуялар баяндалат.

1. Көкөтөйдүн керээзи.

2. Бокмурун элге кабар жибергени, Көкөтөйдү койгону.

3. Бокмурун Көкөтөйгө аш берүү үчүн элди чогултуп кеңеш кылганы.

4. Бокмурун Мааникерди мингизип, Айдарга эл чакырттырганы.

5. Көкөтөйдүн ашына эл келип түшкөнү.

6. Коңурбай Бокмурундан Мааникерди өкүм менен сураганы.

7. Байгени элге угузганы, аттарды чубатууга салганы.

8. Жамбы атылганы.

9. Кошой менен Жолойдун күрөшкөнү. Жолойду Кошойдун жыкканы.

10. Манас менен Коңурбайдын сайышы.

11. Эр эңишкени.

12. Чапкан аттардын келгени.

13. Кытай – калмак байгеге зордук кылып, чатак чыгарганы.

Манас эпосунун бөлүдөрүнүн арасынан, «Көкөтөйдүн крээзи» деген тема өзүнүн сюжети менен өтө байыркы мезгилди чагылдырып турат. Мына ушул эки негизги варианттагы (С.О.С.К) сюжеттик окуялардын биримдиги В.В.Радловдун пикири боюнча байыртадан эле өзүнчө поэма болуп калыптанганы жөнүндөгү божомолду билдирет. Ушул эпизоддун композициясы эле көргөзүп тургандай, окумуштуунун ою боюнча ар бир окуянын биринин артынан бири хронологиялык сюжеттин жүрүшүн ырааттуу сактагандыгы жана баяндаманын ирээти менен болушунан көрүнүп турганын айтат. Бокмурундун ашка элди чакырганы, ашка элдин келип түшкөнү, калмак-кытайлардын мааникерди өкүм менен сураганы, жамбы атуу, Кошой менен Жолойдун күрөшү, Манас менен Коңурбайдын уруш баштаганы, буга күбө. Эпостогу сюжеттин ушундай ырааттуу курулушу, эчектан бери эле айтуучулук салтка айланып, өзүнчө баяндоо ыкмасы калыптанып, калганын ырастап, бекемдеп турат деп белгиленет.

Негизги Саякбайдын вариантында керээз атайын бөлүнүп сүрөттөлбөйт, анда Бокмурундун элге кабар айтканы, өзүнө катын издегенинен окуя

башталат, Көкөтөйдү кепиндеп жерге бергени, койгону сүрөттөлөт: «Сурпка салып оротуп, Көкөтөйдүн дүйнөсүн, мына минтип коротуп, зам-зам суу менен жуудуруп, баш аягын ырымдап, сарпайы менен буудуруп», деп берилет. [С.Каралаев «Манас» 2-китеп, Ф., Кыргызстан 1988, 6-б.].

Ал эми Сагымбайда болсо, бул эпизоду атайын бөлүм кылып сүрөттөйт, мында Көкөтөй хандын мал-мүлкү, дүйнөсү көп экендигине өзгөчө басым жасалып, каада-салттардын аткарылышына көп маани берилет: «Окуп намаз болушуп, Текбирин айтып коюшуп, Сажидесиз намаз окушуп, Чонтору деген күлүгүн, Бурак атка токушуп, Бай Көкөтөй бабандын, коюлганы шо болду, Дубалап койгон топурак, бир дөбөдөй тоо болду» [С.Орозбаков, Манас, 2-китеп, Ф. Кыргызстан, 1988, 55-б] Саякбайда Бокмурундун Мааникерди минип, кыз издеп, (өзүнө колукту издеп) жүргөндө атасы Көкөтөй көз жумат. Ал эми Сагымбайда Көкөтөй атайын керээз айтып эл чакыртат, Саякбайдын вариантында, Көкөтөй канды жерге жашыруу төмөндөгүдөй сүрөттөлөт: «Бул Көкөтөй өлгөндө, сан жыйылган топурап, сандаган дөөнүн баарысы, Сапырып салган топурап, Кан Көкөтөй өлдү деп, Кайра келбес чын жайды, кайран киши көрдү деп, Көкөтөйдүн Бокмурун, көзү ачылбай ыйлаган, Берен атам өтгү – деп, Барса келбес жайына, падыша атам кетти» – деп [С. Каралаев «Манас» 2-китеп, Ф., Кыргызстан 1988, 7-б].

Жусуп Мамайдын «Көкөтөйдүн ашы» бөлүмүндөгү окуялардын сюжеттик жүрүшүн караганыбызда казак – кыргыз элинде Көкөтөй айыл башы каны эле. Орздунун көзү өткөндөн кийин калмактарга кор болуп, Ташкенге көчүп келип, көпкө чейин бала көрбөй кудайга зарлап жашайт. Күндөрдүн биринде Кара-Урчук деген аң уулап жүрүп жалгыз ыйлап отурган баланы таап алат. Ошентип Кайыпчы деген жерден таап алган балага Бокмурун деген ысым берип, Бокмурундун тою деп, малын чачып, той берип, эчки мууздаттып, элге таркатып, Бокмурунду эркелетип багат, Эрке бала тогуз жашында Мааникерди минип, он экиге келгенде куш салып, бүркүт алат. Капыстан Көкөтөй бай ооруп, чабарман чаптырат. Бокмурун Жайма Көкүл жаш Айдарды Мааникерди мингизип, Кан Көкөтөйдүн оо дүйнө салганын элге угузам – деп кам көрөт. Бокмурун Үрбү агасын чакыртып, табыттын жайын жакшылап камдоону суранат: Бар керегин кам кылып, белендеп жүргөн Бокмурун, Жайын жакшы каздырып, чарасын терең ойдуруп, Топурагын тарттырып, кыштын күнү тоңгон жер, үстүнө чатыр жаптырып коюну буйруп, Маргалаң, Кокон, Наманган, Бадакшан, Балык, Букарга, кабар берип буларга, Самарканга айттырбай, Көкөтөйдү коюптур [Ж.Мамай, «Манас» Шинжиан эл басмасы, 1995, 119-б.]. Негизги варианттарда (С,О, С.К.) Көкөтөйдүн керээзи абдан ырааттуу мүнөздөлгөнүн көрөбүз. Ал эми Жусуп Мамайдын Тоголок Молдонун варианттарында керээз атайын тема болуп сүрөттөлбөйт. Жусуп Мамайда Көкөтөйдүн

кыркы өткөндөн кийин Үрбү Бокмурунду Кеминге көчүрүп кетет – деп сыпатталса, Тоголок Молдонун «Семетей» эпосунда Баймырзанын Көкөтөйдүн ашын Ташкентте эле берген оң деген оюна кошулбай, Бокмурун Каркырага көчүп конгону сыпатталат. «Көкөтөйдүн ашы» бөлүмү Тоголок молдонун вариантында Семетей бөлүмүндө берилет [Т.Молдо «Семетей» ИНВ, №1078, 2-4-8 б.]. Тоголок Молдонун вариантында Көкөтөйдүн ашын Толтой Күлчородон жарадар болгон Чыңкожону Семетейге каршы согушпоого ынандырып, Семетейдин ата-тегинен бери баатыр экенин, ал оной менен жеңиле бербестигин айтат [О.Сооронов «Манас» трилогиясындагы эпикалык окуялардын сүрөттөлүш өзгөчөлүктөрү, «Илим» басмасы, Ф, 1981, 105-б.]. Кан Көкөтөй булл вариантта Оронбар, Казанды мекендеген Сары Ногой Жамгырчынын баласы – деп берилет.

Бокмурун атасы Көкөтөй көз жумганда, Таң атаардан Буурул түнгө көчүп барып, атасына аш берүүгө кам көрөт. Кара Ногой Баймур экөөнүн арадашуусу Бокмурундун көчөт-көчпөйт деген маселесинен улам пайда болот. Көкөтөйдүн ашы бөлүмүнүн сюжеттик өнүгүүсү андан аркы эпизоду Сагымбайдын Көкөтөйдүн ашындагы сюжеттик нукка окшош сыпатталат.

Тоголок Молдонун вариантында ашты Мурадил башкарат. Ал эми калмактардан Кара-Атз менен Ырамандын жар чакырганы жөнүндөгү сүрөттөөлөр башка варианттагы, эпизоддордон өзгөчөлөнүп берилгенин көрөбүз.

Сагымбайда Көкөтөйгө аш берүү үчүн Бокмурун Кожогандан Кошойду, казактардан Көкчөнү, Агыш менен Кожошту, Акбай, Үмөт, Мамбетти, Эр Көксөнү, Султанды эми жыйды буларды, Оогандан алды Акунду, көп элден көңүл жакынды жыйнап, Кошой Жайдардын уулу Эр Акбай Мамбеттер болуп, ашты өткөрүүнүн ордун такташат. Өз ара кеңешүүнүн натыйжасында Кан Кошой каркырага токтоп, бары бата кылышат [С.Орозбаков «Манас» 3-т, Ф., Кыргызстан, 1981, 71-72-б.].

Саякбайдын вариантында да аш берүүнүн ордун аныктоодо Сары-Арка, Суусамыр, Кеген-Суу жайлоолору айтылып, Кошой Каркыраны тандайт [С.Каралаев «Манас» 11-китеп, Ф., Кыргызстан, 1988, 12-б] Тоголок Молдонун Көкөтөйдүн ашы бөлүмүндө да ашты өткөрүүчү жерди тандоодо Кошой Каркыраны тандап, бата берет. [Т.Молдо, «Семетей» ИНВ №1078, 7-10 б] Жусуп Мамайдын вариантында да, Каркыра жайлоосу Кошой тарабынан тандалат [Ж.Мамай Шинжиан эл басмасы, 1995, 121-б]. С.Каралаевдин вариантында Бокмурун, Кошой, Эр Төштүктөр өз ара кеңешип, ашка элди чакыруу тууралуу кеңеш кылганы кыскача мүнөздөлөт. Саякбайда Буудайык кандын Музбурчак, «Эйбит таздын Эр үрбү», «Мекечихан», «Шыгай хан» Абдыркан уулу Эр Көкчө, калмактардын хан Жолой, Эдигей, «Тейишин эки хан», «Манжунун ханы Нескара», «Каканчында кан Тулук», «Кечилдин каны Коңурбайды»

айт деп төмөндөгүчө сыпатталат: - «Бул ашыңа келбесе, бул кызыкты көрбөсө, Төбөндөн тийген манжуну, төбөсүнөн басамын, каптап кирип шаарын, Төрт бурчун чачамын». Бул вариантта да ушундай салттуу эпизоддор абдан жыш колдонулат [С.Каралаев «Манас» 11-китеп, Ф.Кыргызстан. 1988, 19-б]. Сагымбай Орозбаковдо Айдардын мааникери минип, элди ашка айтканы кенен сүрөттөлүп, төгөрөктүн төрт бурчундагы эл башчылары чакыртылып, «эгер ашка келбесең чабылдың анык билгин де, кыргында кызык саламын, кызынан тартуу аламын, кейишти катуу саламын, келинин тартууга аламын» – деген сыяктуу таасирдүү ой пикир туудурат. Айтылган варианттар көкөтөйдүн ашына элдин келип түшкөнү өтө кенен, ынанымдуу, сыпатталат. Калмак манжудан Коңурбай жүз миң кол, Алооке элүү миң кол, Жолой Отуз миң, Сайкал отуз миң, Эр Шанай жети миң кол менен келгени айтылат. Эр Багыш Суркийик атын теминип, төрт миң аскер, Кырмыс уулу Мурадил, Кыйгылап кытай бу дагы кылкылдап түштү он миң кол, кызыл чоктуу Нескара жети миң калмактардын Утаңы эки миң, Токтукердин Бозкертик отуз миң, Солобонун Соорондук отуз миң, каражалдуу Боорончу отуз миң, кан жээни Жүгөрү жыйырма миң, Көкмөк уулу Керкөкүл эки миң, Көчпөс уулу Эр Жанай жети миң, Кошой отуз миң, Эр Төштүк төрт миң, Айдар кандын Эр Көкчө отуз миң, Эштектин уулу Жамгырчы жети миң, Эр Үрбү он эки миң, Буудайык уулу Музбурчак тогуз миң, Сакалаттан Сары Дөө алты миң, Дөбөттүн беги кан Дөмүл үч миң, Бай Жакып кырк миң кыргыз кол менен ашка келет.

Капилеттен Жолой таарынып, Коңурбайдын намысына тийет: «Бокмурундун колунда Мааникер деген бар экен, санап турсам Мааникер сага ылайык мал экен» [С.Орозбаков «Манас» 3-китеп, Ф, Кыргызстан, 1981, 128-б]. Хан Манастын ашка кеч болсо да келишин калмак кытайдын пейлин ондоп, ынтымака чакырат.

Ал эми С.Каралаевдин вариантында Алооке, Жолой, Коңурбайлар өздөрүнчө кыр көрсөтүүнү максат кылып, кандайдыр бир шылтоолор аркылуу чыр чыгарууга аракеттенишет, бирок, Кошой Мааникерди жаш Айдарга мингизип, Манаска Көкөтөйдүн ашына келе тургандардын чоо жайы тууралуу кат берип жөнөтөт. Айдардын өз учурунда ашка чакырбаганын уккан Манас, Айдарды кылычтап өлтүрмөк болгондо Каныкей арачы болот. Бакай да арачалап, окуянын жүрүшүн Манаска түшүндүрөт. Бул бөлүмдө сюжеттик нук кыскача берилгенин көрөбүз. Мында Нескара таарынып, Мааникерди сурайт. Манас кырк чоросун ээрчитип, каарданып калмакка каршы чыгаарда Нескара кечирим сурайт. Ошондуктан жогоруда белгиленген калмактардын Манаска болгон айрым терс мамилелери Көкөтөйдүн ашындагы сюжеттин татаалданып өнүгүүсүн шарттайт. Негизи Коңурбайдын Бокмурундан Мааникерди өкүмдүк кылып, сурашы, Көкөтөйдүн ашы бөлүмүндөгү сюжеттик

курулуштагы жаңы бутак. Сагымбайда Кошой Мааникерди Коңурбайга бермек болуп Манастан бир ооз сурайлы деп Манаска кайрылат. Кан Манас ачууланып кыргын салмакчы болот. Ал эми ушул эле эпизод Саякбайда Коңурбайдын төмөндөгүдөй таризде Манастан кечирим суралышын шарттайт: Кокондон келдик тоорулуп, Тоюна келип калыппыз, тополоң салам деп туруп, Тозокко минип калыппыз, атына келип, күч кылып, айыпкер болуп калыппыз, бул айыпты кечиниз, мынакей башты кесиниз» [С.Каралаев манас 2-китеп, Ф.Кыргызстан, 1988, 39-б] ортого Кошой, Бакайлар түшүп, Манасты токтотушат, Жусуп Мамайдын вариантында да Көкөтөй дүйнөдөн өткөндө ага аш берүү жөнүндөгү ой пикир Үрбү баштаган туугандардын арасында кеңешилип, ал төгөрөктүн төрт бурчундагы элди ашка чакыруу үчүн кат даярдалып, (Катты Кошой жазат) жаш Айдарды Мааникерге мингизип жөнөтөт. Катта казак каны Эр Көкчө Өзбектен-Сынчыбек, Бадакшандан – Малабек, Балыктан – Алыбек, Дүйшөмбүдөн – Козубек, Кебез-Тоодон Эр Төштүк, Жети-Өгүздөн – Алп Агыш, Бетбактыдан – Көкбөрү, Коросондон – Мырзакмат, Кыйбадан – Дабытай, Жети-Суудан – Багыш, Кең-Үргөнчтөн – Акун Хан, Жаркенден – Таабалды, Котенден – Кан Нура, Лапнурдан–Карачалардын ысымдары жана көптөгөн калмак манжулардын даректери тизмектелген. Манжуну башкарган Нескара, Анжудан – Мурадил, калмуктан - Уушаңы, Кыргыздан – Кыз Сайкал, Борончу бар Эрлерден, Жойгара бар мергенден, күн чыгыштан Эсен кан, Коңурбайлар душман экенине карабай, ашка чакырылганы салттуу сыпатталат. Ашка келген Коңурбай, Жолой, Нескара, Уушаң, Ороңгу өңдүү ниети бузук адамдар: «Бокмурун ашка бизди чакырып алып, жакшы күтпөдү - деп» Мааникерди зордуктап сурап коркунуч туудурат. Бокмурун тойду башкара албай калганда, Манасты чакырат. Манаска келген жаш Айдардын Көкөтөйдүн ашы-

на чакырылган катын, Каныкей кан Бакайга айтып, Сыргакка берет: Жыртып каттын бечетин, катка көзүн салыптыр, ачык окуп, эл учуп, калбай баары тең учуп, Арстан Манас ачууланып, барып өзүн аран токтотот.

Каныкей: Саргарып кыргыз эл турса, Заманасы кысылса, чын айласы кеткенде, чындап сени качырса, эби келсе барып кел, тилегим кылат, бардык эл» – деп хан Манастын кечиксе да Көкөтөйдүн ашына баруусун шарттайт [Ж.Мамай Шинцзиан эл басмасы, 1995-ж, 131-б.]. Манас Көкөтөйдүн ашына башында чакырылбаганына таарынса да, ниети бузук Жолой, Коңурбай өңдүү душмандарга сүр көрсөтүп, аштын жакшы өтүшүнө шарт түзөт, Манас кандын сый урматка ээ болуп, кыргыз казак, өзбек түркмөн элине үстөмдүк кылган, Дөөкан, Шоорук, Соксоо, Сотой өңдүү ойрот-калмак баскынчыларын жеңип, уйгур элинин таламын көздөйт. Натыйжада Манас Кашгар, Хожент, Жаркент, Лобнурдагы элди үстөмдүк кылган калмак калдай менен согушуп, Кашкар жерин башкаруу укугун Алакунга берип, эл достугун чыңдайт [«Манас» эпосу жөнүндө Сакен Өмүр «Манас» эпосундагы эл достугу жөнүндө китепте: Бишкек, 1994-ж. 15-16-б.].

Адабияттар:

1. С.О. Манас, 3-к., Ф. Кыргызстан 1981, 7-б.
2. Р.Кыдырбаева, К.Асаналиев, «Кыргыз адабий илиминин терминдер сөздүгү» Бишкек. 2004 218-б.
3. С. Орозбаков. Ф. Кыргызстан 1981, 273-бет.
4. С.Каралаев «Манас» 2-к., Ф, Кыргызстан 1988, 6-б.
5. С.Орозбаков, Манас, 2-к., Ф. Кыргызстан, 1988, 55-б.
6. С.Каралаев «Манас» 2-к., Ф., Кыргызстан 1988, 7-б.
7. Ж.Мамай, «Манас» Шинцзиан эл басмасы, 1995, 119-б.
8. Т.Молдо «Семетей» ИНВ, №1078, 2-4-8 б.
9. С.Орозбаков «Манас» 3-т, Ф, Кыргызстан, 1981, 71-72-б.
10. С.Каралаев «Манас» 2-к., Ф, Кыргызстан 1988, 12-б

Рецензент: д.филол.н., профессор Байгазиев С.О.